

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ
Zagreb

REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA
LOKALITETA U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA

*ERGEBNISSE ARCHÄOLOGISCHER FORSCHUNGEN
VON ANTIKEN LOKALITÄTEN IN VARAŽDINSKE TOPLICE*

This work includes the most significant results in systematic excavation and research done in Varaždinske Toplice, the antique Aquae Iasae, in the course of thirty years (1953 to 1982).

The settlement with pre-ancient (Illyrian) and ancient tradition had been developing through several centuries (1st and 2nd) and due to its thermal wells became an important balneological and cultural centre both of Pannonia Superior and a much wider area of Roman Empire.

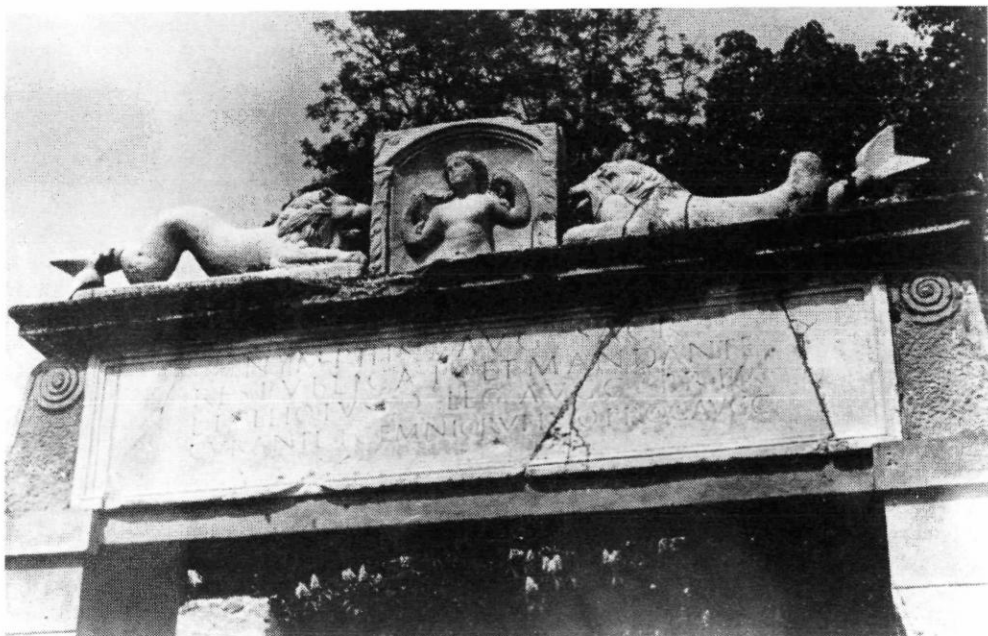
Varaždinske Toplice – Aquae Iasae su naselje s predantičkom i antičkom tradicijom, a mnogobrojna ljekovita vrela uvjetovala su i odredila termalni karakter naselja, koji je sačuvan do danas. Svojim dugotrajnim taloženjem termalna je voda tisućljećima stvarala debele sedrene naslage, koje su znatno utjecale na specifičnu terasastu konfiguraciju Topličke gore i na mehaniku samih izvora, a ti su bili različitog kapaciteta, temperature i sastava. Najjače vrelo nalazilo se je na najgornjoj terasi južne padine Topličke gore, u današnjem lječilišnom parku. U antičko doba započela je urbanizacija ovog područja. Međutim, već tijekom prvog tisućljeća pr. Kr. ilirsko-panonsko pleme Jasi koristilo je ljekovite izvore, što potvrđuje sam naziv »Aquae Iasae« koji je ušao u oficijelnu nomenklaturu rimskodobnih naselja tih krajeva. Jesu li kanali, koji su usječeni u sedru, a koji su otkriveni u jugozapadnom dijelu parka, ispod najstarijeg dijela ranocarorskog kupališta, iz tog vremena, ne može se sa sigurnošću utvrditi, jer dosad nije nađen na području parka arheološki materijal iz tog vremena.

U toku posljednja dva stoljeća na području Varaždinskih Toplica otkriven je znatan broj antičkih spomenika – natpisnih ploča, reljefa, žrtvenika, skulptura i arhitektonskih fragmenata, koji su ukazivali na karakter lokaliteta i njegovo značenje kao i na korištenje vrela, koji su pripadali različitim slojevima društva – državni i upravni činovnici, lokalni funkcioneri i vojnici raznih činova i položaja. Među njima treba posebno istaknuti: dijelove Nimfeja, rađene od mramora, s velikom natpisnom pločom, reljefima i pilastrima, koji je podigla općina Ptujaska, u čiju su upravnu nadležnost spadale Varaždinske Toplice, i to u vrijeme careva Marka Aurelija i Lucije Vera (161.–180.) i mramornu ploču cara Konstantina Velikog s natpisom u kojem se spominje obnova kupališta, koje je stradalo u požaru, te održavanje tjednih sajмова u toku

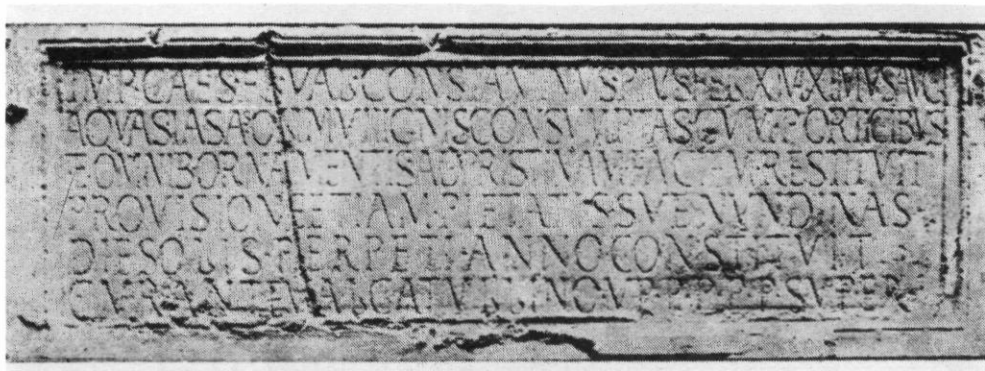
godine¹ (sl. 1 i 2). Spomenuti natpisi nisu pružali pouzdane podatke o topografiji spomenika, a ni o njihovim međusobnim odnosima. Tek nakon prethodnih detaljnih ispitivanja i ubiciranja cijelog terena Varaždinskih Toplica stručnjaci antičkog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu (Marcel Gorenc, Branka Vikić-Belančić i Valerija Dameski) započeli su 1953. godine sa sustavnim sondiranjem i iskopavanjem, koja su kontinuirano trajala sve do 1982. god. i koja još nisu završena².

Već spomenuta terasasta konfiguracija Topličkog brežuljka i nizina u njegovu podnožju, koju presijeca rijeka Bednja, uvjetovali su specifični urbani razvoj i raspored urbanih dijelova. Tako je na najgornjoj terasi u parteru parka i u blizini vrela izgrađen kupališni kompleks, a kako je liječenje u antičko doba bilo vezano uz kult, podignut je na istom platou forum s nimfejom i hramovi posvećeni Kapitolijskoj trijadi (Jupitru, Junoni i Minervi). Time je po svom položaju, veličini i sadržaju ovaj dio antičkog termalnog naselja imao javni i reprezentativni karakter. U nizinskom, pak, području, zbog blizine Bednje i križišta putova, izgrađeni su trgovačko-stambeni i sajmišni objekti, dok su na terasastim padinama bile smještene okućnice i stambene zgrade, o čemu daju podatke kontrolne sonde. Ovakva urbana struktura ostala je s manjim promjenama do danas.

Otkriveni dio rimskog kupališta u južnom i srednjem dijelu partera parka ležao je pod slojevima sedre, debljine 2 m, koji su nastali kao talog termalne vode (sl. 3). Ovi slojevi bili su različite tvrdoće i kakvoće – od sipkih, srednje tvrdih, pa do pećinasto čvrstih, u kojima su bili uvaljani dijelovi uništene i dislocirane rimske arhitekture. Pećinasti slojevi su znatno otežali otkrivanje ostataka antičkog kupališta, ali su ga u isto vrijeme zaštitili od daljnjeg propadanja. Osim toga, slojevi sedre i rimske ruševine u njima pokazali su da je proces nestajanja antičkih

Slika 1.

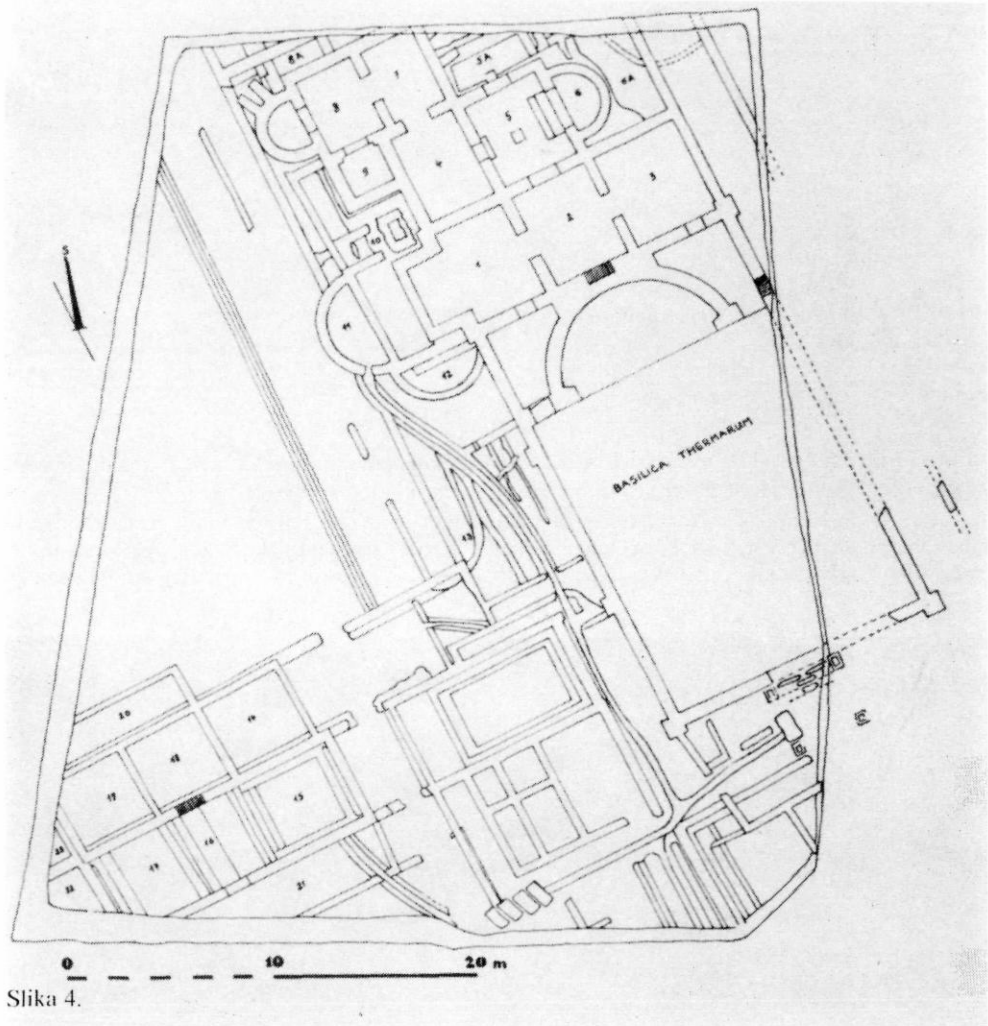
Slika 2.

Toplica trajao dugo i postupno, te da se ne radi o nekoj elementarnoj katastrofi, prilikom koje su utonule (ovo mišljenje je uvriježeno i rašireno u narodu tog kraja).

Istraživanje kupališnog kompleksa³ je pokazalo da je na relativno manjem prostoru postojala intenzivna izgradnja tijekom četiri stoljeća. Kroz to vrijeme dosta je toga izgrađeno, pregrađeno, adaptirano, prošireno ili izmijenilo dispoziciju prostora i namjene s tim da su neki

Slika 3.

Slika 4.

dijelovi arhitekture posve zatrpani i iznivelirani, neki iskorišteni za temeljenje kasnije antičke arhitekture, a pojedini obnovljeni i uklopljeni u nove prostorije i prostore (sl. 4).

Najstariji dijelovi kupališne arhitekture iz prve pol. 1. st. p. Kr. vrlo su fragmentarni (kraći potezi zidova, dijelovi kanala, ostaci podova u jugozapadnom dijelu parka), pa se ne mogu rekonstruirati, ali se može zaključiti da su pripadali većim objektima. Na širem prostoru južnog partera pronaden je i istražen kupališni kompleks iz sredine i druge pol. 1. st., koji se sastoji od dva pravokutna bazena i niza prostorija pravokutnog rastera te pripadajuće dovodne i odvodne kanalizacije. Bazeni su solidno građeni, osobito veći (10,5 × 5,5 m), te su prevučeni s nekoliko slojeva crvene, nepropusne žbuke, na površini glačane. Unaokolo teče klupa i stepenica, a preko široke platforme i stepenice ulazi se u bazene. Voda je iz oba bazena oticala u veliki kanal smjera zapad-istok, širine 60 cm, a dubok 1m, koji je opločen opekam i obložen po zidovima s nekoliko

slojeva crvene nepropusne žbuke. Prostorije oko zapadnije ležećeg bazena sačuvane su samo u temelju (njih devet), dok prostori južno od velikog bazena imaju zidove vis. 1 m.

Ovo rano kupalište nije zagrijavano jer će hipokaustični uređaji biti u primjeni tek u 2. st. Od velikog bazena išla je prostorna os prema monumentalnoj zgradi (kupališnoj bazilici), koja leži istočnije i koja je s kupališnim dijelom bila povezana velikim zapadnim portalom. Veličina joj je $22,50 \times 11,50$ m, a sačuvana je do visine od 3 m. U prvoj fazi gradnje nije bila opremljena hipokaustičnim uređajem (sl. 5). Zapadni njezin zid učvršćen je s dva masivna pilastra.

Tokom 2. st. kad je staro kupalište prestalo funkcionirati i kad je djelomično iznivilirano, izgrađeno je novo u srednjem dijelu parka, pomaknuto više prema sjeveru. Od njega je sačuvan samo dio, koji pokazuje da je umjesto pravokutnog rastera primijenjen sistem polukružnih bazena i svodenih prostora. Velik kanal smjera sjever-jug odvodio je vodu u ranije spomenuti kanal pravca zapad-istok, a dno mu je bilo opločeno kaskadno poredanim opekama. Kupališna bazilika uklopljena je u novi kompleks, zazidan je njezin zapadni portal, a probijena vrata na sjevernom zidu. Osim toga, ona je dobila hipokaustične stupiće ispod debelog, bijelo žbukanog poda i hamate po zidovima. Također je oslikana zidnim slikarijama arhitektonsko-iluzionističkog stila, karakterističnim za antoninski period, koje su se tek mjestimično sačuvale. Čini se da je u drugoj pol. 2. st. kupališna bazilika djelomično stradala kao i dio kupališta, pa je bila obnovljena (npr. zapadni zid od sokla nagore). To se vjerojatno dogodilo u doba markomanskih ratova kad su mnoga naselja u Panoniji bila opustošena.

Slika 5.

U vrijeme Konstantinove obnove (306.–336.) kupališna bazilika je uklopljena u novi termalni kompleks, koji se je sastojao od niza većih i manjih prostorija: dvije svlačionice, bazeni za hladnu, toplu i vruću kupelj, te od znojnice (sl. 6). U termalnu baziliku tad je ugrađena eksedra, apsidalnog oblika, zbog koje je zazidan sjeverni portal, a otvorena dvoja vrata s bočnih strana. Time je ponovno izmijenjena cirkulacija kretanja, koja sada od blokova vodi u smjeru juga do velikog južnog portala. Ova promjena prostorne koncepcije dovela je do izmjene oblikovnih vrijednosti u cjelini i detaljima (sl. 7). Time je povećana monumentalnost bazilike i jače naglašena njezina društvena funkcija na račun higijensko-balneološke. Ona je sada dobila masivni crveni pod, glačan do visokog sjaja i ispod njega nov hipokaustični uređaj, a ukrašena je zidnim slikarijama i stropnim ukrasima geometrijsko-ornamentalnog karaktera. Istodobno su oslikani svi kupališni prostori: četverokuti, trokuti, mnogokuti, rombovi, sferni trokuti, nizovi perla, rozete, nazubljene trake, zvjezdoliki ornamenti, dok je eksedra ukrašena pano-poljima ispunjenih mramorizacijom (oka, gusti nizovi cik-cak ukrasa koji imitiraju prirodni mramor (sl. 8). Velik je broj i stropnih slikarija geometrijsko-ornamentalnog stila s dubljim otiscima od pruča stropne konstrukcije, na poleđini (sl. 9).

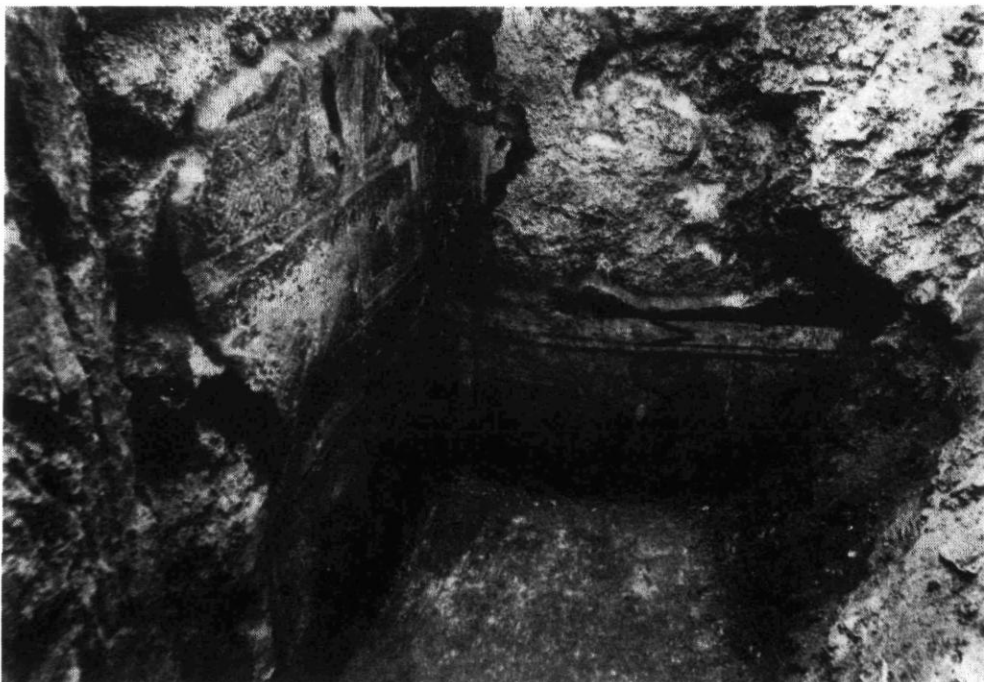
U posljednjoj fazi kupališna bazilika je prestala funkcionirati kao balneološki objekt. Ona je pretvorena u sakralnu građevinu, pa joj je s južne strane dograđen manji prostor pravokutnog oblika u kojem je naden cjevovod za piscinu (sl. 10). Vjerojatno se radi o katekumeneumu. Ispod cjevovoda otkriven je votivni žrtvenik iz prve pol. 3. st., koji je sekundarno upotrijebljen kao podupirač vodovodne cijevi⁴. Na začelnom zidu katekumeneuma otkrivena je freska, ranokršćanskog obilježja na kojoj je prikazana rajska ograda (crvene prekrížene trake u nizu). U

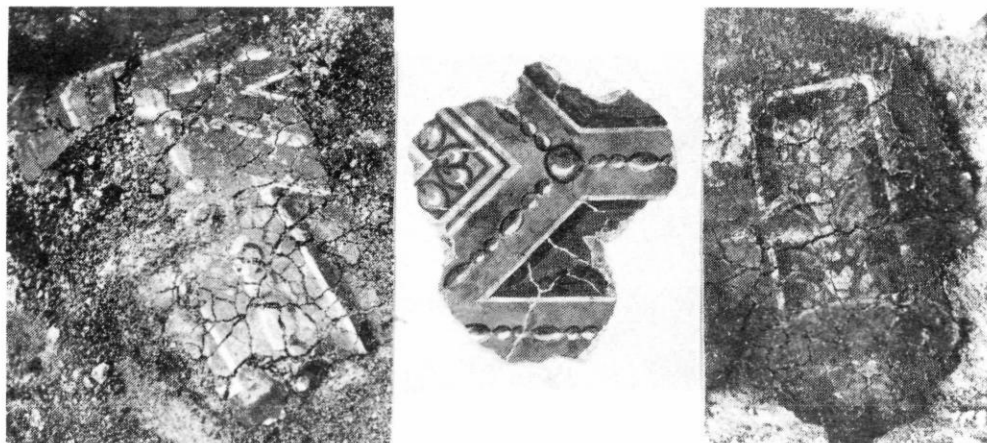
Slika 6.

Slika 7.

Slika 8.

Slika 9.

sjeverozapadnom dijelu bazilike, u sloju otpale stropne žbuke, naden je oveći ulomak s prikazom sveca s aureolom⁵ (sl. 11).

Antička tradicija, da se javne terme povezuju s reprezentativnim prostorima i trgovima, potvrdila se i u slučaju antičkih Varaždinskih Toplica jer je kupališni kompleks bio povezan s forumom i sjevernije ležećim Kapitolijem⁶.

Forum-trg, gotovo kvadratičnog oblika, veličine 26 × 23 m, djeluje na prvi pogled jedinstveno i skladno, iako je izgrađivan kroz nekoliko stoljeća (sl. 12). U prvo vrijeme je bio otvoren trg, a

Slika 10.

Slika 11.

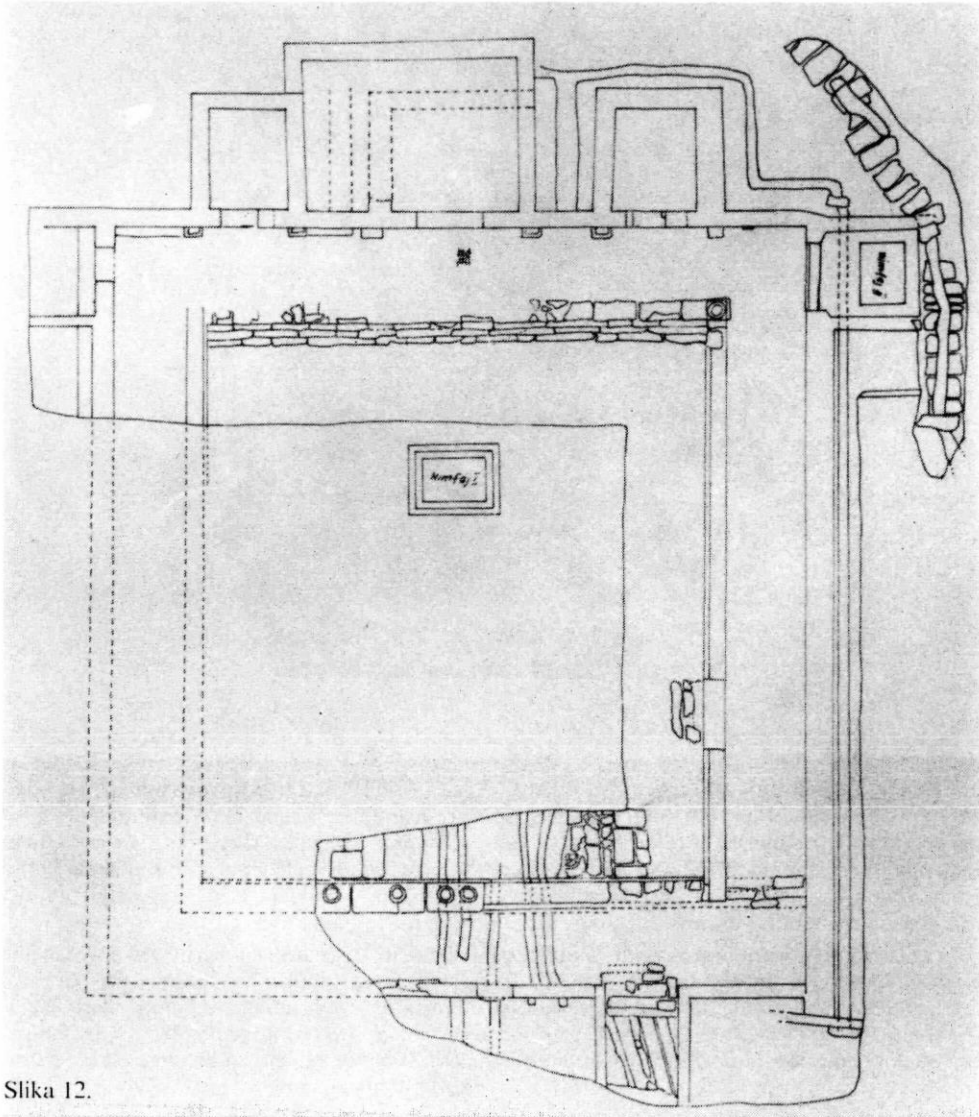
onda su postupno dodavani trijemovi, dužine 27 m, a širine 5 m, i to najprije istočni i zapadni, zatim južni, a najkasnije sjeverni trijem. U 2. st. u središtu foruma nalazio se je nimfej, kojeg su prekrasni reljefi i pilastri s reljefima otkriveni u prošlom stoljeću (1843.), a već spomenuta natpisna ploča iz vremena Marka Aurelija i Lucija Vera ugrađena je u gornji dio portala parka (sami reljefi i pilastri nalaze se u antičkoj zbirci Zavičajnog muzeja Var. Toplica). Reljefi s mitološkim scenama simboliziraju snagu vrela i pobjedu zdravlja.

Iz foruma se monumentalnim stubištem, preko široke platforme, prilazilo hramovima Kapitolija, posvećenim Jupiteru, Junoni i Minervi (sl. 13). Kod Kapitolija također se mogu pratiti gradevne faze. Prvotno se sastojao od tri simetrično raspoređena hrama, povezanih zajedničkom fasadom, ali svaki sa zasebnim krovom. U drugoj fazi Jupiterov hram je proširen i produbljen za 1 m, pa je u tlocrtu i profilu narušen prvotni sklad. Zbog toga je naknadno izgrađen sjeverni trijem, koji nije završavao ravnim arhitravom, kao kod ostalih trijemova, nego lukovima, od kojih

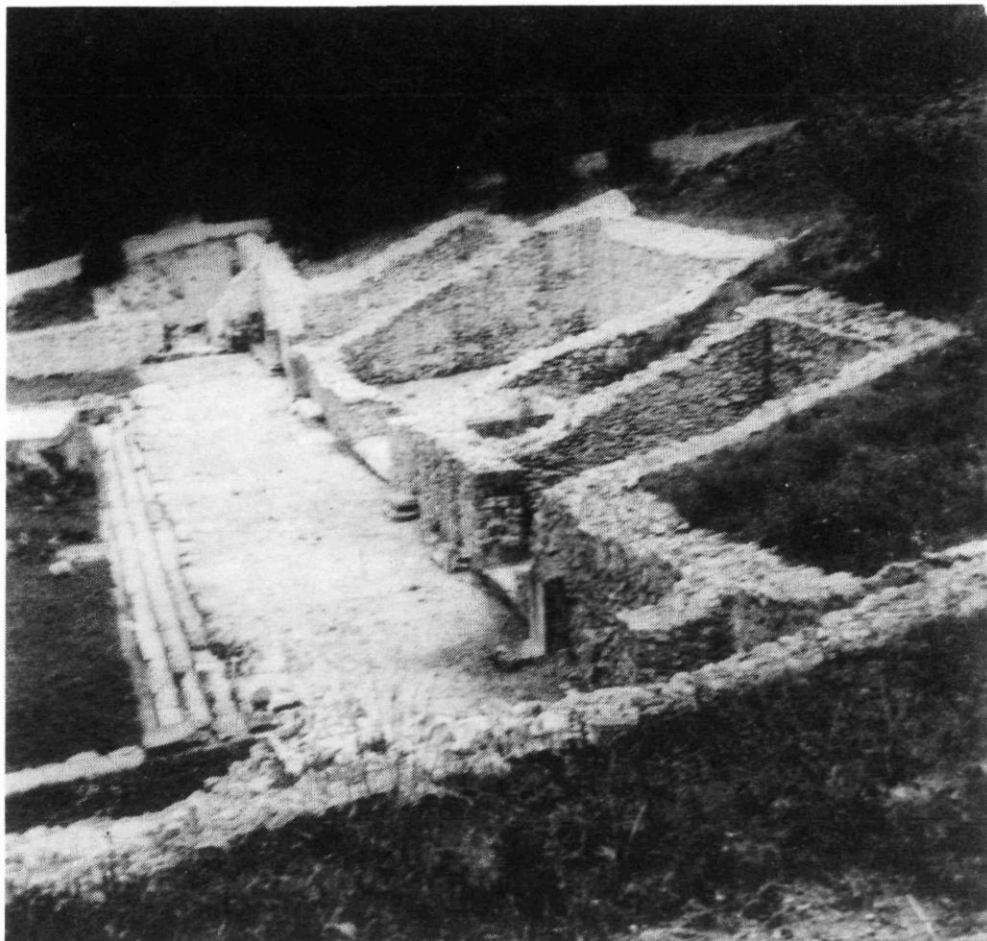
su nađena dva urušena u blizini stubišta. Time je Kapitolij dobio na monumentalnosti. Osim toga, s istočne i zapadne strane dograđena je po jedna prostorija, i to: istočna uz Junonin hram, u koju je preseljen Nimfej, a zapadna uz Minervin hram za potrebe carskog kulta.

Hramovi Kapitolija su sačuvani do 3 m visine. Jupitrov hram ima dimenzije 9×7 m, a druga dva su iste veličine (5×4 m). Ispod stubišta, u liniji Junonina hrama, ležao je prevaljen monumentalni postament posvećen kraljici Junoni i Fortuni, a dedikant je općina Ppetovio. Raden je od pohorskog mramora i vrlo lijepo profiliran. Može se datirati u drugu pol. 1. st.⁷ (sl. 14).

Na pragu Minervina hrama ležala je oštećena statua božice mudrosti i rata, a unutar hrama njezin monumentalni postament, te glava, devet ulomaka od štita i zmija (sl. 15). Statua prikazuje

Slika 12.

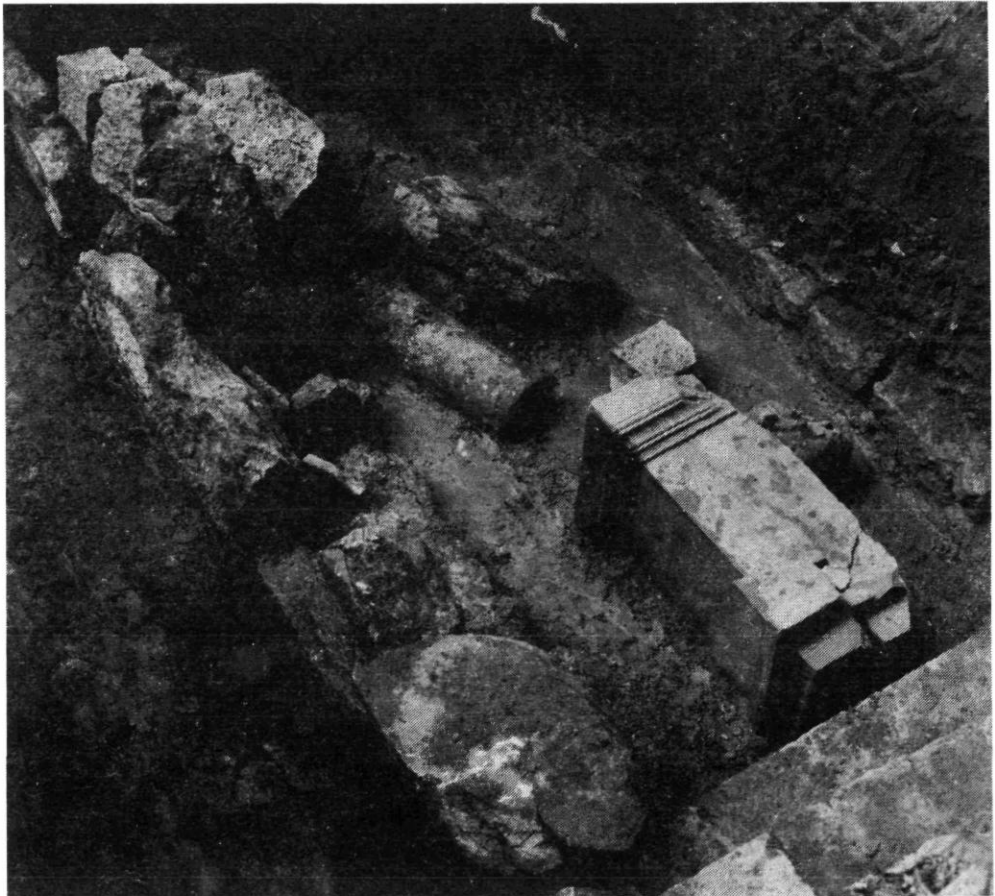
Slika 13.

božicu prekrasno modeliranog korpusa, u blagom pokretu i s neobično fino izvedenim naborima odjeće. Radena je od pohorskog mramora i pokazuje visok umjetnički domet ali i rafinirani ukus naručitelja. Dedicant je Moderatus, dekurion kolonije Savarije i dekurion municipija Sallae (današnji Szombatheli u Mađarskoj i zasad nepoznati mun. Sallae)⁸, Statua Minerve je originalno umjetničko djelo koje se prema natpisu i umjetničkoj obradi može datirati u početak 2. st. (sl. 16 a i b). Pripada krugu panonskih kiparskih radionica⁹.

Ako se sagleda razvojna linija foruma i Kapitolija, najznačajnija je i najmonumentalnija konstantinovska razvojna faza (prva pol. 4. st.). Ona je u sebi sažela i sve ranije faze, jer su u nju kao spolija ugrađeni mnogi arhitektonski ulomci i velik broj spomenika iz prvog, drugog i trećeg stoljeća, bilo kao ortostati u istočnom i južnom trijemu foruma ili unutar i ispod konstantinovskog forumskog opločenja (sl. 17 i 18). Kulturni spomenici daju mnoštvo podataka o korisnicima vrela i dedikantima, koji pripadaju različitim slojevima društva ne samo ove regije i provincije Panonije

nego iz udaljenijih provincija carstva (visoki upravni činovnici, legionari XIII., XIV. i XXII. legije, carinici i civili) koji se svi obraćaju božanstvima za svoje ozdravljenje ili pak izražavaju zahvalnost za stečeno zdravlje. Posebno se nadaju pomoći od Nimfa, zaštitnica vrela, među kojima se osobito ističu jazijske Nimfe koje su u antičkim Toplicama imale svoj hram. Osim toga, štiju se i druga božanstva: Dijana, Silvan i Silvana, Fortuna, Sol, Herkul, Poluks i Eros¹⁰. Jedan monumentalni spomenik iz 2. st. posve oštećenog napisnog polja, s reljefom Erosa i heroiziranog mladića, prepiljen je na pola po vertikali i uložen u južni portik foruma. Među spolijima posebno se ističe dio monumentalne mramorne ploče s metričkim pjesničkim tekstom, svečanog obilježja, za koji je Duje Rendić-Miočević smatrao da je najljepše pjesničko ostvarenje antičkog doba na tlu Hrvatske.

U postkonstantinovskom periodu došlo je do daljnjih građevnih intervencija u sjevernom dijelu partera parka. Između sjevernog dijela kupališta i foruma izgrađen je velik trodjelni objekt ukrašen stupovima i profiliranim oplatama (naden u urušenoj građi). Ipak ovaj kasni sjaj bio je prigušen sužavanjem svih vratiju hramova Kapitolija i ličenjem monotonom bijelom bojom umjesto polikromnim slikarijama prethodne epohe.

Slika 14.

Slika 15.

Kapitolij i forum su stradali krajem 4. st., što je potvrđeno nalazom hrpice kasnoantičkog novca uz sam začelni zid Jupiterova hrama, ispod netaknutog sloja zidne žbuke, koja je vjerojatno otpala u vrijeme devastacije hramova. Zasigurno je neki posjetilac hrama izgubio vrećicu novca koja je vremenom istrunula. Najmladi novac je Valentinijana I (kovan u Akvileji 375. god.).

Forum s Kapitolijem pokazuje osebujnu arhitektonsko-urbanističku koncepciju. Relativno je manjih dimenzija i ima naglašeni kulturni karakter. Dosad su poznata još dva slična foruma s Kapitolijem, i to: u Sufetuli u Tunisu i u južnošpanjolskom gradu Bellum-u¹¹.

Paralelno s arheološkim iskopavanjima u parku vođena su istraživanja, sondiranja i iskopavanja u podnožju Topličkog brežuljka, gdje je 1960. god., prilikom kopanja temelja za jednu novogradnju u Bakarićevoj ul., otkriven trgovačko-stambeni i sajmišni dio antičkog naselja Aquae Iasae.

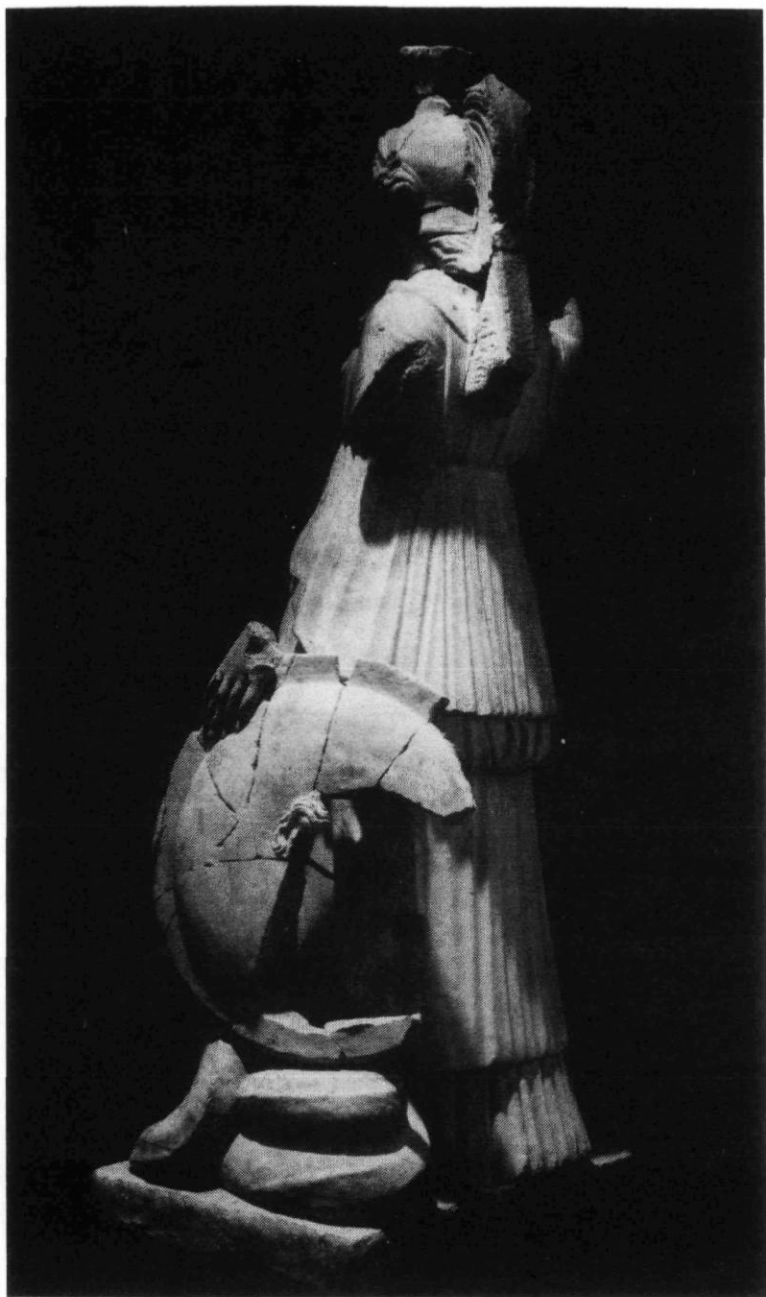
Članovi ekipe (M. Gorenc, B. Vikić-Belančić i V. Damevski, te A. Faber) odmah su uočili značaj novootkrivenog arheološkog lokaliteta te su uspjeli obustaviti građevne radove i u dvije kampanje istražiti nalazišta (1960. i 1961.).

Pokazalo se da je i u ovom dijelu Varaždinskih Toplica, u antičko doba, postojao kontinuitet života kroz četiri stoljeća. Radilo se o dva jasno izdvojena kulturna horizonta, i to: o jednom starijem (Horizont I) s drvenom arhitekturom i s dva stratuma A i B iz ranocarskog vremena i o jednom mlađem (Horizont II) s kamenom arhitekturom iz kasnocarskog razdoblja¹² (sl. 19).

Stariji horizont dao je temelje od dva drvena objekta, smjera sjever-jug, dužine oko 20 m, širine 4 m, s većim brojem prostorija i s tragovima nekoliko ognjišta. Sačuvan temeljni roštilj od hrastovih greda vrlo je solidno obraden, pojedine grede imaju dužinu i do 14 m, a vide se tragovi

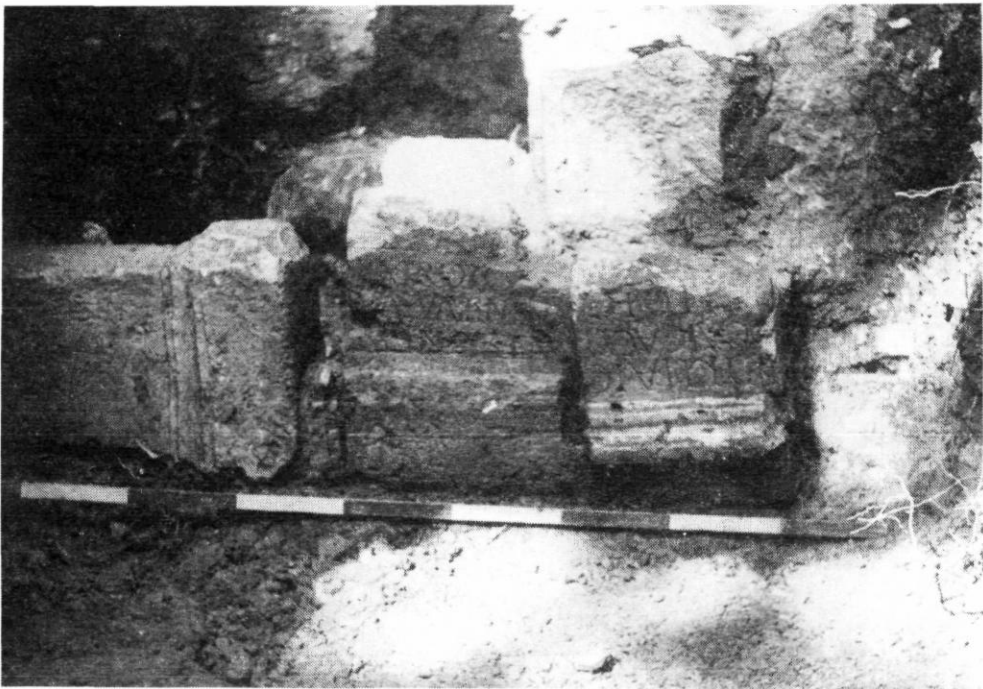
Slika 16 a.

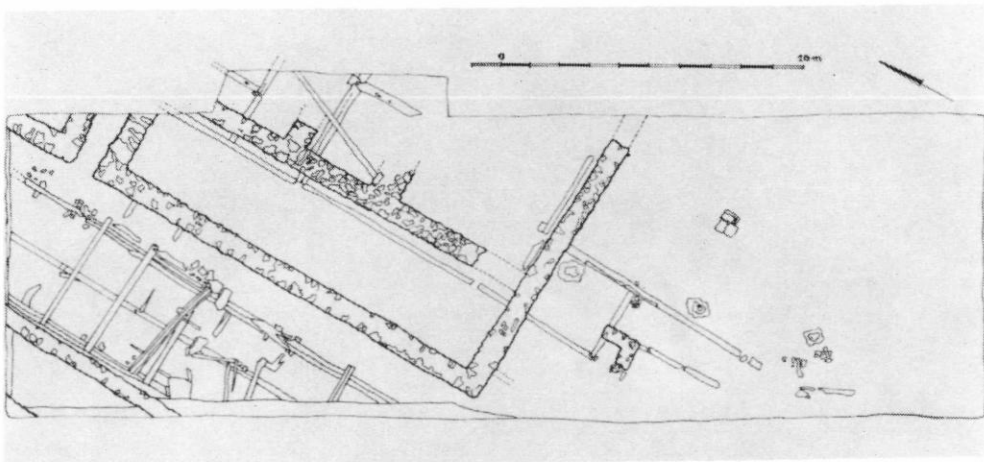
Slika 16 b.

Slika 17.

Slika 18.

Slika 19.

Slika 20.

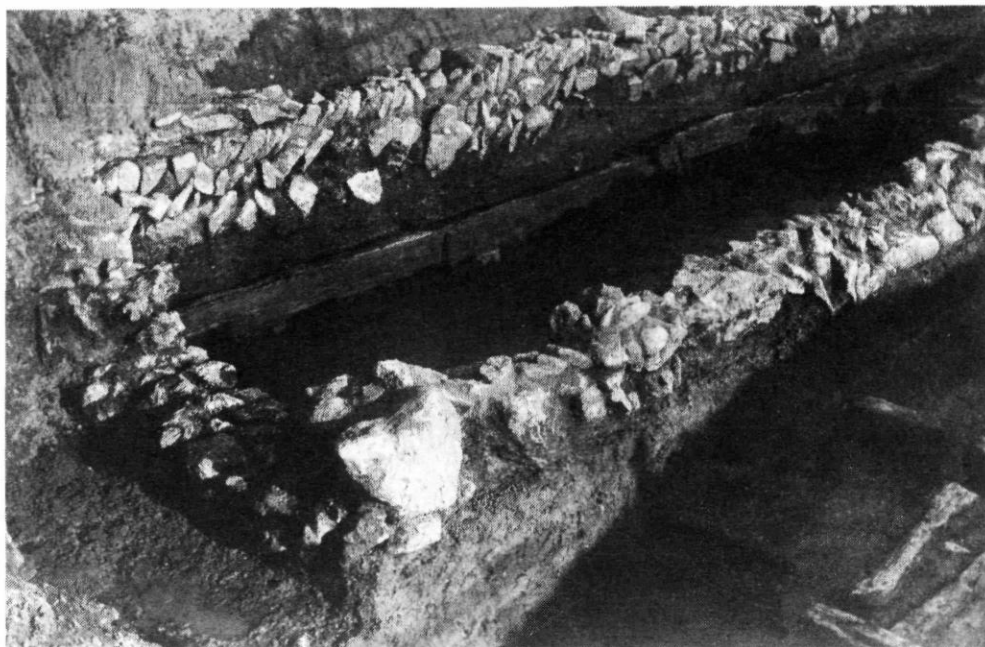

Slika 21.

od pilenja, tesanja i utorenja. Nadene su i dvije oblice od krovne konstrukcije, dio plašta od dasaka, povezanih prućem, ostaci poda od jelovih dasaka, na podlozi od ilovače, nekoliko pilota-nosača, promjera 10 cm, i nekoliko temeljnih kamenova. U najdubljem sloju (stratum A) bilo je mnogo drvenih ivera, grana i grančica (dub. 2,50 – 2 m) (sl. 20).

Ovaj stratum je stradao u požaru, jer je ispunjen debelim slojem paljevine, a nagoreni materijal u njemu (sigilata i novac) datiraju ga u vrijeme Vespazijana i Domicijana, odnosno u doba Flavijevaca. Stratum B (2 m – 1,50 m) s drvenim objektima, prema novcu i keramici pripada u doba Trajana i Hadrijana, odnosno u prvu pol. 2. st.

Izgradnja ovih drvenih objekata spada u okvir provincijalno rimskog drvodjelskog i tesarskog umijeća koje je najvjerojatnije izraslo na predrimskim, ilirskim tradicijama. Naime, tehnika gradnje temeljnog roštilja poznata je u srednjoj Evropi već od kasnog Halštata¹³. Da se drvena grada tako dobro sačuvala, može se zahvaliti podvodnom i muljevitom terenu, jer voda najbolje konzervira drvo. (sl. 21).

Slika 22.

Kakva je bila namjena drvenih objekata, može se samo pretpostaviti. Vjerojatno se radi o barakama, koje su bile razdijeljene na manje prostore (tragovi o pet ognjišta) koji su mogli služiti za stanovanje življa skromnijih materijalnih mogućnosti, ili vojnika koji su se došli liječiti. Moglo se raditi i o tabernama, malim dućanima u kojima se prodavala različita roba, jer su mjesta kao što su termalna lječilišta bila vrlo frekventirana. Množina keramičkog materijala domaće proizvodnje, kao i luksuznije uvozne robe, dozvoljava pretpostavku da se je trgovalo, među ostalim, i s glinenim proizvodima (u blizini nalazišta otkrivena je lončarska peć). Kako u slojevima Horizonta I nema ni traga opekama, krov je vjerojatno bio od šindre ili slame.

Intenzivni život u toj ranocarskoj fazi potvrđuje mnogobrojni arheološki materijal od drva i kosti, od bronce i gline, od stakla i poneki predmet od željeza (tokarena noga od pokućstva, koštane pločice, olovno ogledalo, fibule, figurice, igle, svjetiljke, stakleni predmeti i posude, koštice od bresaka, spatule, kauteri i željezni klinovi).

Naselje je stradalo krajem 2. st., vjerojatno u viorima rata (mnogo tragova paljevine i nagorenih predmeta), ali je kasnije ponovno podignuto u kamenoj gradnji. Da li je obnova u kamenu slijedila neposredno nakon uništenja drvenih baraka, ne može se sa sigurnošću odrediti, ali nije moglo proći ni odviše dugo vremena, jer kamene zgrade imaju isti longitudinalni tlocrt, isti smjer pružanja i vrlo slične dimenzije, a pojedini zidovi su podignuti neposredno iznad još sačuvanih drvenih greda (sl. 22).

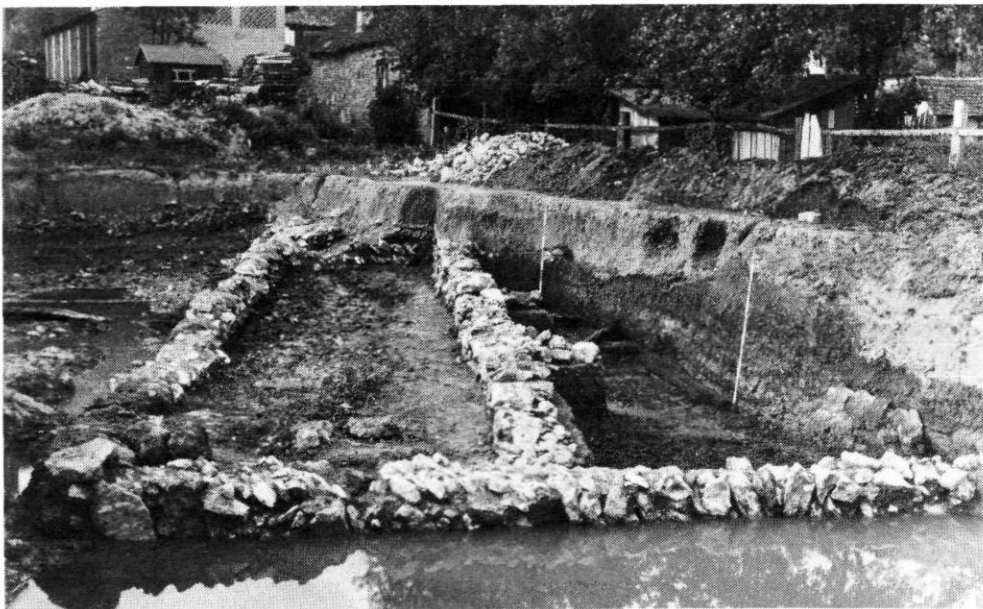
Najbolje sačuvana kamena zgrada ima dužinu 14,5 m a širinu 3 m. Velika množina krovnih tegula pokazuje da je krov bio pokriven opekama, vjerojatno na jednu vodu, s obzirom na uskoću objekta. Radi se o velikoj baraci, koja nije pregrađena, te podsjeća na sajmišnu halu. Velik broj konjskih vilica i životinjskih kostiju, otkrivenih u dvorišnom prostoru, dozvoljavaju pretpostavku da je služila za trgovanje konjima i drugom stokom (sl. 23).

Ploča cara Konstantina Velikog, otkrivena u parku još u prošlom stoljeću, spominje da je car pored obnove požarom uništenog kupališta dao uvesti tjedne sajmove tokom cijele godine. Lokacija u Bakarićevoj ul. zbog blizine rijeke Bednje i križišta putova, bila je upravo idealna za smještaj ovakvih sajmišnih uređaja. Uvođenjem tjednog sajma (nundinae) car je pokazao kakvu gospodarsku važnost pridaje ovom termalnom naselju. Time je znatno unaprijedio standard domaćeg stanovništva i znatno doprinio razvoju trgovine i obrta.

Sitni arheološki materijal i novac, otkriven u slojevima Horizonta II, datiraju kameno naselje u vrijeme od kraja 3. st. do kraja 4. st. Najmladi novac je iz doba Valentinijana I. (363.–375.) kao i u Jupitrovu hramu.

Devastacija antičkih Varaždinskih Toplica, kako onog javnog i reprezentativnog dijela u današnjem lječilišnom parku tako i trgovačko-stambenog i sajmišnog dijela u podnožju Topličke gore, vjerojatno je uslijedila za vrijeme pohoda cara Teodozija Velikog na protucara Maximusa (395. god.) jer, kako terenska situacija pokazuje, nije više došlo do obnove ovog renomiranog i vrlo frekventiranog panonskog termalnog lječilišta.

Koliko su značenje imala sumporna vrela ovog naselja tijekom četiriju stoljeća, najbolje se može pratiti prema epigrafskim spomenicima, umjetničkim djelima visokog stvaralačkog dometa kao i prema korisnicima i dedikantima iz različitih dijelova rimskog carstva i različitih slojeva društva, često na vrlo visokim položajima, vojnim, civilnim i upravnim, a ponekad pod izravnim pokroviteljstvom careva i nadležnim upravnim centrima¹⁴. Međutim, ne smije se zaboraviti da je i domaći živalj dao značajni udio u oblikovanju svih vidova života i stvaralaštva u antičkim Toplicama a i u širem regionu jugozapadne Panonije. Te domaće tradicije mogu se pratiti u građevinarstvu i graditeljstvu, osobito u drvenoj stambenoj i trgovačko-sajmišnoj arhitekturi i

Slika 23.

gradnji, u repertoaru božanstava, a prije svega u kultu jasejskih nimfa (Nymphis Iasis)¹⁵ (sl. 24), u kiparskim djelima, kao npr. na reljefima Nimfeja, koji se svojom simbolikom uklapaju u pojmovni svijet domaćeg elementa ili pak u načinu obrade stiliziranih nabora stražnjeg dijela monumentalnog kipa Minerve, koji podsjeća na nabore noričko panonske ženske nošnje¹⁶.

Na kraju treba spomenuti i mnogobrojnu keramiku, otkrivenu tokom arheoloških iskopavanja, koja velikim dijelom potječe iz domaćih lončarija i radionica.

Rezultati tridesetgodišnjih sustavnih arheoloških istraživanja osvijetlili su višestrani značaj ovog kulturno-historijskog centra, kojemu su gravitirala, zahvaljujući termalnim vrelima, sva veća središta jugozapadne Panonije.

Današnji žitelji Varaždinskih Toplica mogu biti ponosni na dvijetisućgodišnju tradiciju svog lječilišta i kupališta, ali je moraju i cijeniti i njegovati.

Slika 24.

SAŽETAK

Mnogobrojna ljekovita vrela u Varaždinskim Toplicama uvjetovala su i odredila termalni karakter »Aquae Iasae«, a debele naslage sedre utjecale su na specifičnu terasastu konfiguraciju Topličke Gore. Povoljni položaj naselja na križištu puteva, koji su vodili u smjeru istok-zapad i sjever-jug, bio je privlačan za Ilire (Jasi), a kasnije i za Rimljane.

Kako se najjači izvor ljekovite vode nalazio u današnjem glavnom lječilišnom parku, to je u antičko doba urbanizacija započela upravo na tom području.

U toku trideset godina sustavnih istraživanja i iskopavanja, otkriveni su dijelovi javne arhitekture kupališnog i kulturnog karaktera, dok na padinama Topličkog brežuljka i na njegovu podnožju, nađeni su ostaci stambenog, trgovačkog i sajmišnog karaktera.

Javni objekti u južnom, srednjem i sjevernom dijelu parka imali su monumentalni i reprezentativni karakter, a predstavljali su kupališne pogone, forum i Kapitolij s hramovima Jupitra, Venere i Minerve. Civilni dijelovi naselja bili su mnogo skromniji po sadržaju i načinu gradnje, iako ne manje važni za život naselja.

Istraživanja su pokazala, da su kroz nekoliko stoljeća Rimskog carstva (I–kraja IV st.) život i izgradnja u Varaždinskim Toplicama bili vrlo intenzivni, da je važnost i korisnost ovog balneološkog centra stalno rasla, da bi postigla zavidnu razinu, osobito u doba cara Konstantina Velikog (306.–336.) kad su Aquae Iasae obnovljene i postale poznate daleko izvan granica Pannonije Superior.

Mnogobrojni kameni spomenici s natpisima i s prekrasnim reljefima, od kojih su veći broj njih posvećenih Nimfama-zaštitnicama zdravlja (jedan žrtvenik posvećen je jazejskim Nimfama), dijelovi skulptura i najznačajnija mramorna statua Minerve s postamentom i natpisom, otkrivena u njezinu hramu, remek djelo iz početka 2. st., mnogobrojni arhitektonski ulomci od stupova, pilastara, kapitela i baza, te konzola, arhitrava i dr. – svi oni govore o visokom obrtničkom i umjetničkom dometu majstora, koji su djelovali u antičkim Varaždinskim Toplicama.

Dugogodišnja tradicija ovog antičkog lokaliteta pokazuje koliki značaj su imala sumporna vrela Aquae Iasae, a epigrafski spomenici otkrivaju korisnike i dedikante iz različitih dijelova rimskog carstva kao i iz različitih slojeva društva. Pored vojnih lica nižih i viših činova, državnih i upravnih činovnika, lokalnih i provincijalnih funkcionara, javljaju se i predstavnici visokog društvenog statusa, sve do carskih službenika i samih careva. Međutim, i domaći živalj dao je važan doprinos u oblikovanju svih vidova života i stvaralaštva, koji se mogu pratiti prije svega u graditeljstvu drvenih nastambi (od hrastovine) podignutih na pilotima, vrlo izduženog tlocrta, podjeljenih na četverokutne prostorije s podovima od jelovine i ognjištima.

Rezultati tridesetogodišnjih istraživanja osvjtlili su višestruki značaj ovog balneološkog i kulturnog centra, kojem su gravitirali ne samo gradovi i naselja Jugozapadne Panonije i susjednih provincija, nego gradovi i centri sa šireg područja rimskog carstva.

RESULTS OF THE ARCHEOLOGICAL RESEARCH ON THE ROMAN LOCALITY IN VARAŽDINSKE TOPLICE-AQUAE IASSAE

Summary

Numerous mineral wells in Varaždinske Toplice have stimulated and determined and thermal character of the ancient settlement »Aquae Iasae«. The thick layers of sediment conditioned the specific terraced configuration of the Toplice Hill. The favourable position on the crossroads of older routes, running from the East to the West and from the North to the South, suited both the Illirians (Iassi) and, later, the Romans. The urbanisation in this area started in the early period of the Roman Empire.

In the span of thirty years of systematic excavations and research in Aquae Iasae (1953 to 1982) several parts of the roman settlement were found. On the upper terraces, in the central

park of todays Varaždinske Toplice, where the main thermal well was situated, the official and the religious buildings were erected, whereas the Southern slope and the foot of the Toplice Hill occupied the dwelling, commercial and craft quarters, which spread to the valley of Bednja. The mentioned configuration of the land and the disposition of the architecture complexes left an imprint on the modern settlements as well.

While the official parts of the Roman settlement had a monumental and representative character, with thermal complexes, Forum and Captioline temples, the dwelling and commercial part was far more modest in the technique of building and the disposition of the ground plan, as well as in the assortment of the archeological material.

The systematic research has displayed, that the living had building activities in Aquae Iassae were very intense during four centuries (from the 1st. to the end of the 4th. century).

The development and the building phases can be observed on the complexes of the thermae, on the Forum and Capitolium. The importance and lucretiveness of this balneological center rose constantly and eventually reached the highest point during the rule of Constantinus I (306–336), when Aquae Iassae were rebuilt and restored (the inscription of Constantinus the Great with data was found in the park in 19. century). At the time, Aquae Iassae became well-known far over the border of Pannonia Superior.

Many stone monuments with inscription, beautiful reliefs and details of decorations were found during the last two centuries, and especially during systematic excavations in the park and its neighborhood. A great number of altars and marble plates were dedicated to different deities, especially to the Nyphes (one of them to »Nyphis Iassis«). Among sculptures, the most important is the monumental marble statue of goddess Minerva, discovered in her temple, with a postament and incription. It is as masterpiece from beginning of the 2nd. century. Numerous fragments of colums, pillars, pilasters, capitals, bases, etc. show high standard of handycraft skill and art.

The very long tradition of Aquae Iassae shows what a great importance the sulphuric wells had for the settlement, and the epigraphic monuments revel the dedicants from different parts of the Roman Empire and from various classes of society: soldiers and officers of higher ranks, administrative officials, office-clerks, local provincial officers governors and even emperors. Moreover, the native artisans gave their contribution, especially in the way of building wooden-oak houses founded on pilots, with very elongated ground-plan, divided into several rectangular rooms, with fir-wood floors and fireplaces.

The result of 30 years of archeological excavations in Varaždinske Toplice have enlightened the complex character of this balneological cultural centre to which streamed not only the settlements and the towns in the Southwest Panonia and neighboring areas, but also the cities of the remote parts of the Roman Empire.

In the late 4th. century, probably during the war between Emperor Teodosius and the invader Maximus, destruction of the entire settlement took place.

BILJEŠKE

1. CIL. III, 3117. ; V. Hoffiller – B. Saria, Antike Inschriften aus Pannonien, Zagreb 1938, no 461, 469. ; J. Tkalčić, Sumpor-Toplice kraj Varaždina u Hrvatskoj, Zagreb 1869., p. 7. ; CIL. III, 4121. ; M. Gorenc – B. Vikić, Die Aquae Iassae und ihr Verhältnis zum Pannonischen Limes, JAZU, Acta et dissertationes archaeologicae III, V Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum, Zagreb 1963, p. 112, abb. 1–4.
2. Pored navedenih stručnjaka arheologa, koji su rukovodili s istraživanjima, sudjelovao je i niz drugih suradnika: A. Faber kao arhitekt i konzervator, M. Šćurov kao geodet, R. Jovanović, student arhitekture, J. Pavelić kao preparator i fotograf, D. Nemeth kao arheolog i crtač, ekipa Saveznog instituta za zaštitu spomenika Kulture za konzervaciju zidnih fresaka, žbuka i dijelova kanalizacije, te prema potrebi i drugi stručnjaci, kao npr. za drvenu građu i kamene spomenike. Radove su financirali, pored Arheološkog muzeja u Zagrebu, Fondovi za kulturu i znanost (kasnije Sizovi), a posljednjih godina i Općinski SIZ za

- kulturu Općine Novi Marof. Kroz sve vrijeme surađivao je i Muzej Varaždinskih Toplica i njegova dva direktora: Josip Čabrian (osnivač muzeja) i prof. S. Hajduk.
3. B. Vikić-Belančić – M. Gorenc, Istraživanja u Varaždinskim Toplicama od 1953.–1955. i od 1956.–1959. Vjesnik AMZ, 3 ser. I, 1958. i 3 ser. sv. III, 1961. – Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama. Vjesnik AMZ, 3 ser. sv. IV, 1970. p. 122.–157. ; J. Čabrian, – M. Gorenc – B. Vikić, Pregled povijesti Varaždinskih Toplica, Vijesti muzealaca, br. 15,5, Zagreb 1966., p. ; B. Vikić-Belančić, Neki novi podaci iz Varaždinskih Toplica o životu u pozadini panonskog limesa, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961., p. 47. ; B. Vikić-Belančić, Tipovi naselja u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj, HAD, sv. II, Zagreb, 1978, p. 165.
 4. B. Vikić-Belančić – M. Gorenc, Završna istraživanja u Varaždinskim Toplicama, p. 14–, T. VIII, Sl. 1 i 2. ; D. Rendić-Miočević, Jedan novi legionarski spomenik iz Varaždinskih Toplica, Vjesnik AMZ, 3 ser. sv. IX, Zagreb 1978, p. 37–47, sl. 1, T. I i II.
 5. B. Vikić-Belančić, Elementi ranog kršćanstva u Sjevernoj Hrvatskoj. Vestnik XXIX, Ljubljana 1978, p. 555–600, sl. 3.
 6. M. Gorenc – B. Vikić, Das Fünfenzwanzigjährige Jubiläum der Untersuchungen der Antiken Lokalität Aquae Iasae (Varaždinske Toplice), Archaeologia Jugoslavica XVI, Beograd 1975, p. 42 i 43, sl. 9 i 10. – Varaždinske Toplice – Aquae Iasae u antičko doba, Varaždinske Toplice 1980 (monografija). ; B. Vikić – M. Gorenc, Prilog istraživanju antičkih naselja i putova u Sjevernoj Hrvatskoj. Izdanje Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Zagreb 1969., str. 10.
 7. Nekoliko značajnih spomenika u Varaždinskim Toplicama, a prije svega Nimfej i monumentalni postament Junoni i Fortuni podigla je Općina Poetovija (Res publica Poetoviensium), koja je odigrala civilizacijsku ulogu kao administracijski centar ovog područja.
 8. Kip Minerve obradio je i valorizirao kao umjetničko djelo M. Gorenc. Minerva iz Varaždinskih Toplica i njezin majstor, Vjesnik AMZ, 3 ser. sv. XVI–XVII, Zagreb 1983–1984, p. 95. M. Kadi, Fotogrametrijska obrada kipa Minerve iz Varaždinskih Toplica (isti svezak Vjesnika). Ovaj autor smatra da je kip Minerve originalno kiparsko i umjetničko rješenje.
 9. M. Gorenc, Klesarske i kiparske manufakture u našim krajevima i njihov odnos prema drugim noričkim i panonskim radionicama u doba rimskog carstva. Arheološki Vestnik XIX, Ljubljana 1968. – Antičko kiparstvo Jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije. Vjesnik AMZ, ser. 3, sv. V, Zagreb 1971.
 10. Kultne spomenike iz Varaždinskih Toplica detaljno je analizirao D. Rendić-Miočević i upozorio na visoku političku i društvenu razinu korisnika Jazejskih Toplica, a time i na veliki ugled koji su Aquae Iasae imale u rimskom svijetu. O Akvejazejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kulturnih dedika, Vjesnik AMZ, 3 ser. XXIV–XXV, Zagreb 1991–1992, p. 67–76.
 11. M. Cagiano de Avezado, I Capitolia dell Impero Romano, Memorie V, Atti della Pontificio Accad. Romano di Arch. ser. III, 1940, T. XIII, 40.
 12. B. Vikić-Belančić, Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, Vjesnik AMZ, 3 ser. sv. VI–VII, Zagreb 1972–1973, p. 75–132.
 13. A. Zippelius, Vormittelalterliche Zimmerungs-technik in Mitteleuropa, Reinische Jahrbuch für Volkskunde 5, 1954, p. 42, 3–51.
 14. D. Rendić-Miočević, O Akvejazejskoj epigrafskoj baštini... Vjesnik AMZ, 3 ser. XXIV–XXV, p. 70 i 74.
 15. U Varaždinskim Toplicama otkriveno je 14 spomenika posvećenih nimfama koje donose zdravlje (salutares) ili imaju epitet augustae (uzvišene), a u jednom slučaju oba atributa zajedno. Svakako je najvrjedniji nalaz žrtvenika posvećenog jasejskim nimfama (Nymphis Iasis), koji je otkriven u istočnom trijemu foruma, gdje je ugrađen sekundarno u unutarnji zid istog. Njega je darovao i položio u svetište orijentalac Fl. Hermadion, zakupnik poreza na području Ilirika (curator vectigalis Illyrici) uz phialam argenteum od dvije libre.
M. Gorenc–B. Vikić, Varaždinske Toplice–Aquae Iasae u Antičko Doba, Varaždinske Toplice 1980., p. 22, sl. 18. – Aquae Iasae–Varaždinske Toplice u rimsko doba, Pregled povijesti Varaždinskih Toplica, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb, 1966, god. 15, br. 5, p. 12, sl. 14.
D. Rendić-Miočević, o.c., p. 74.
 16. J. Garbsch, Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor und Frühgeschichte, 11, München 1965.